

LETTER TO EDITOR

قلاع، یکی از انواع زخم های دهانی و درمان آن در کتاب اکسیر اعظم

“Ghola’a”, a Kind of Oral Ulcers and its Treatment in the Book of Great Elixir [*Exir-e Azam*]

Naser Rezaeipour¹, Farhad Jafari², Mohsen Nasser³, Mohammad Kamalinejad⁴,
Hossein Rezaeizadeh⁵

1- Department of Traditional Medicine, School of Medicine, Shahed University, Tehran, Iran

2- Department of Health and Social Medicine, School of Medicine, Shahed University, Tehran, Iran

3- Traditional Medicine Clinical Trial Research Center, Shahed University, Tehran, Iran

4- Department of Pharmacognosy, School of Pharmacy, Shahid Beheshti University of Medical Sciences, Tehran, Iran

5- Department of Traditional Medicine, School of Traditional Medicine, Tehran University of Medical Sciences, Tehran, Iran

Correspondence: Naser Rezaeipour; Department of Traditional Medicine, School of Medicine, Shahed University, Tehran, Iran; drrezaeipour92@gmail.com

ناصر رضایی پور^۱
فرهاد جعفری^۲
محسن ناصری^۳
محمد کمالی نژاد^۴
حسین رضایی زاده^۵

۱- گروه طب سنتی ایران، دانشکده پزشکی دانشگاه شاهد، تهران، ایران

۲- گروه بهداشت و پزشکی اجتماعی، دانشکده پزشکی دانشگاه شاهد، تهران، ایران

۳- مرکز تحقیقات کارآزمایی بالینی طب سنتی ایران، دانشگاه شاهد، تهران، ایران

۴- گروه فارماکوتوزی، دانشکده داروسازی دانشگاه علوم پزشکی شهیدبهشتی، تهران، ایران

۵- دانشکده طب سنتی دانشگاه علوم پزشکی تهران، تهران، ایران

نویسنده مسئول: ناصر رضایی پور، گروه طب سنتی ایران،
دانشکده پزشکی دانشگاه شاهد، تهران، ایران
drrezaeipour92@gmail.com

1- AzamKhan, 2014:5, Introduction written by Tafaghod.

سر دبیر محترم،

حکیم و طبیب پارسی نگار، حکیم محمداعظم خان، معروف به ناظم جهان، در گذشته در سال ۱۳۲۰ هجری قمری، آثار مهم و فراوانی در طب و داروسازی به زبان پارسی نگاشته است. وی به دانش طب پیشینیان خود نظر خاصی داشت و از تجربیات حکمای پیشین و ترکیبات دارویی آنان، بهره می برد. حکیم محمداعظم خان در دانش طب بسیار چیره دست بود تا جایی که وی را «بوعلی سینای هند» خوانده اند.^۱ آثار این حکیم بزرگ، عبارتند از اکسیر اعظم (دائرةالمعارف پزشکی بر اساس بیماری ها)،

رکن اعظم یا انوار اعظم (که گویا در باره کلیات است و هم‌اکنون در دسترس نمی‌باشد)، رموز اعظم (در باره بیماری‌های هر عضو و آموزش نسخه‌نویسی)، قرابادین اعظم (در باره داروسازی با ابتکار فهرست‌نگاری انواع داروها بر اساس بیماری‌های مشخص)، قسطاس اعظم (فرهنگ‌نامه پزشکی)، محیط اعظم (در شناخت ادویه مفرده) و نیر اعظم (در باره دانش نبض‌شناسی).^{2,3}

اکسیر اعظم، اثری است چهارجلدی در طب، به زبان پارسی: جلد نخست شامل شرح علامات و درمان بیماری‌های مزاجی، بیماری‌های سر، صورت، چشم، گوش و بینی و بیماری‌های عصبی و روانی، جلد دوم شامل بیماری‌های لب، دهان، دندان، حلق و حنجره، ریه و قلب، جلد سوم شامل بیماری‌های کبد، طحال و کلیه‌ها و جلد چهارم شامل بیماری‌های پوستی؛ انواع تب‌ها و دیگر بیماری‌ها.⁴

مهم‌ترین ویژگی کتاب اکسیر اعظم، استفاده حکیم ناظم جهان از اصلی‌ترین منابع طبی پیش از خود و جمع‌آوری دیدگاه‌های حکمای بزرگ پیشین در این کتاب است که می‌توان به این موارد اشاره کرد: فردوس الحکمه علی‌بن ربن طبری، الحاوی رازی، قانون پورسینا، کامل الصناعه الطیبه علی‌بن عباس اهوازی، الجواهر و صیدنه ابوریحان بیرونی، معالجات بقراطیه ابوالحسن طبری، الاسباب و العلامات نجیب‌الدین سمرقندی، ذخیره خوارزمشاهی سیداسماعیل جرجانی، فصول بقراط و شروح آن، خلاصه التجارب بهاء‌الدوله نوربخش، عشره کامله حکیم علوی‌خان، لب لباب حکیم صدرالدین خان شاه‌جهان‌آبادی، معالجات افضلیه حکیم محمدافضل‌خان شاه‌جهان‌آبادی، معالجات عمادالدین محمود شیرازی و... قابل توجه آنکه حکیم اعظم‌خان ضمن نقل تجربیات و رهنمودهای حکمای پیشین، هر جا در مورد درستی آموزه‌ای یا اثربخشی درمانی تردید داشته، با احترام و تواضع، تردید خود را نشان داده است.⁵

ضایعات دهانی در کتاب اکسیر زیر سه عنوان بثور، قلاع و آکله آمده‌اند. بثور، زخمی نیستند مگر «بثور متفرح صغار» که به قلاع دموی تبدیل می‌شوند. علامت این ضایعات، احساس و حرارت در موضع و کاهش درد، با هوا یا آب سرد است. درمان کلی این ضایعات هم به ترتیب، فصد رگ، پاکسازی با مطبوخ هلیله زرد و کابلی و تمر هندی و آلوبخارا، فصد چهاررگ و حجامت پشت، مضمضه با جوشانده عدس و گشنیز خشک و عصی‌الرعی و برگ عنب‌الثعلب در سرکه و آب دانسته شده تا جایی که درد کم شده و بثور صاف شوند. این درمان با استفاده از مفرداتی که همگی مزاج سرد دارند و در بیشتر آنها قدرت قبض دیده می‌شود، مانند طباشیر، تخم خرفه، گلنار، کتیرا، کافور و... ادامه می‌یابد و کامل می‌شود.⁶

اما اصلی‌ترین زخم‌های دهانی، قلاع هستند. قلاع، به صورت «قرحه‌های منتشر و متسع در جلد دهان و زبان که ممکن است به سبب زیادی ماده و رداث آن، به طبقه زیرین جلد و به مری و معده هم برسند» تعریف شده که بر خلاف بثور، «تیز و برآمده و متعفن» است. جالینوس، قرحه‌های سطحی را «قلاع» می‌گفته و ضایعات متعفن که در گوشت می‌روند را «قروح خبیثه» ولی عموم حکما، این قسم را «قروح آکله» نامیده‌اند.⁷

مطابق نظر حکیم اعظم‌خان، بیشتر حکما قلاع را بر سه قسم دموی، بلغمی و سوداوی دانسته‌اند ولی معتقدند در همه اقسام، صفرا نیز وجود دارد.

- اسباب کلی برشمرده در ایجاد قلاع عبارتند از:

- ۱) باران فراوان و تب‌های ویایی
 - ۲) رداث شیر یا بدگواری شیر در معده، در قلاع کودکان
 - ۳) مصرف درازمدت صفرازاها، شراب خرما یا انگور، خوردن خرما و دیگر خوردنی‌های گرم در قلاع دموی⁸
- حکیم اعظم‌خان با جمع‌بندی دیدگاه اطبای پیشین، متذکر می‌شود که بنا بر نظر شیخ‌الرئیس و دیگران، اصلی‌ترین روش تشخیص انواع قلاع، توجه به رنگ و علائم همراه آنها است (جدول ۱).⁹

صاحب اکسیر، اصول کلی درمان در انواع قلاع را چنین برشمرده است:

۱. استفراغ خلط غالب فاعل از همه بدن: در بیشتر انواع، فصد توصیه شده.
۲. استفاده از ادویه موضعی بنا بر شدت قلاع و میزان رطوبت، صدید و مده
۳. پرهیز از انواع روغن‌ها جهت جلوگیری از فزونی عفونت و اتساع قرحه، مگر به منظور تعدیل بیوست ادویه
۴. حفظ اعضای رئیسه و معده از ریزش ریم مُنصب از قرحه در قلاع سخت

2- Akhtari et al, 2015: 18-23.

3- AzamKhan, 2014:4, Introduction written by Esfahani.

4- AzamKhan, 2014.

5- AzamKhan, 2014:4, Introduction written by Esfahani.

6- AzamKhan, 2014: 743.

7- Ibid: 744.

8- Ibid: 744.

9- Ibid: 744.

۵. رعایت سن: مثلاً بهتر است صبیان را با غذا درمان کنند یا دارو را به مرضعه بدهند.

۶. رعایت ترتیب ادویه با توجه به نوع قلاع (جدول ۲)¹⁰

جدول ۱- اسباب و علایم انواع قلاع

نوع قلاع	رنگ	عامل	دیگر علایم	پیش آگهی
قلاع بلغمی	سفید	بلغم شور	قلیل الوجع	رتبه نخست (بهترین)
قلاع دموی	سرخ ناصع			رتبه دوم
قلاع صفراوی	زرد		شدیدالالتهاب + تلخی دهان	رتبه سوم
قلاع سوداوی	سیاه		الم و خشکی دماغ	رتبه چهارم (بدترین)

جدول ۲- ترتیب تجویز ادویه در درمان انواع قلاع

نوع	شروع درمان با...	ادامه درمان با...
احمر دموی	اندک قابض و میزج	محلل بلالذع
اشقر (از دم صفراوی) و اصفر	دوای زاندهالتبرید	
دیگر انواع	مجنف و جالی به کیفیت معتدل	مجنف و محلل قوی
قلاع سوداوی	سیاه	

با نگاهی کلی به مفردات نام برده شده در درمان کلی انواع قلاع، به مفرداتی برمی خوریم که عمدتاً مزاج سرد و خشک دارند و در آنها قوه قابضه وجود دارد. از میان این مفردات، تنها گاوزبان، انار و فلوس، مزاج «تر» دارند که گاوزبان به حالت سوخته توصیه شده که دارای کیفیت تری نیست؛ انار به صورت آب انار ترش مصرف می شود که با توجه به درجه ترشی، میل به خشکی دارد و فلوس نیز ملین و دافع اخلاط سوخته است.

جدول ۳- مفردات مورد استفاده در درمان قلاع

نام عمومی	نام علمی ^{11, 12}	بخش مورد استفاده	فرم مورد استفاده	مزاج ^{13, 14, 15}	نوع قلاع
حننا	<i>Lawsonia inermis</i> L.	برگ	مضمضه با عصاره / ضماد برگ خشک	مربک القوی مانل به سردی و دوم خشک	همه انواع
کافور	<i>Cinnamomum camphora</i> L.	اسانس تغلیظ شده	ذرور	سوم سرد و خشک	دموی، صفراوی و سوداوی
طباشیر	<i>Saccharum spontaneum</i> L.	صمغ	ذرور	دوم سرد و سوم خشک	
اقاقیا	<i>Robinia Pseudo-acacia</i> L.	صمغ		دوم سرد و خشک	
اصل السوس (شیرین بیان)	<i>Glycyrrhiza glabra</i> L.	رزموز	ذرور مسحوق	دوم گرم و اول خشک	

- 10- Ibid: 744-745.
 11- Amin Gh, 2005.
 12- Mozafarian V, 2012.
 13- Aghili MH, 2010.
 14- Kamalinejad M, 2011.
 15- Heravi Y, 2012.

نام عمومی	نام علمی ^{12,11}	بخش مورد استفاده	فرم مورد استفاده	مزاج ^{15,14,13}	نوع قلاع
گاوزبان	<i>Echium amoenum</i> Fisch & Mey.	گل	سوخته	اول گرم و تر	
شعیر	<i>Hordeum vulgare</i> L.	دانه	سوخته	اول سرد و خشک	
حفض	<i>Lycium barbarum</i> L.	عصاره	لطوخ / مضمضه چوشانده در سرکه	معتدل و دوم خشک	سرخ و سفید
سندروس	<i>Tetraclinis articulata</i> Mast.	صمغ		دوم گرم و سوم خشک	همه انواع
گل سرخ	<i>Rosa damascena</i> Mill.	گلبرگ	ذرور	مرکب القوی / اول سرد و دوم خشک	همه انواع
بکائن (آزاد درخت)	<i>Melia indica</i> (Adr. Juss.) D. Brandis		پاشیدن سوخته	سوم گرم و اول خشک	
بارتنگ	<i>Plantago major</i> L.	دانه	مضمضه با آب آن	دوم سرد و خشک	همه انواع
عسل		شهد زنبور عسل	مضمضه با ماءالعسل	دوم گرم و اول خشک	همه انواع
انار	<i>Punica granatum</i> L.	میوه	مضمضه با آب انار دانه ترش	سرد و تر با قوت قابضه	همه انواع
دارشبعان	<i>Myricaria germanica</i> (L.) Drsf.	پوست	مضمضه	اول گرم و دوم خشک با قوت قابضه	همه انواع
گشنیز	<i>Coriandrum sativum</i> L.	برگ / تخم	مضمضه	مرکب القوی / دوم سرد و خشک	همه انواع
سرکه			مضمضه	مرکب القوی و در دوم سرد و خشک	همه انواع
هلیله	<i>Terminalia chebula</i> Retz	میوه	مضمضه	اول سرد و دوم خشک با قوت قابضه	همه انواع
گلنار	<i>Punica granatum</i> L.	گل	مضمضه	دوم سرد و خشک و قابض	همه انواع
مازو	<i>Quercus Brantii</i> Lindl.	گال درخت بلوط	مضمضه	اول سرد و دوم خشک شدید القبض	همه انواع
مرجان	<i>Dendrogyra cylindrica</i>	گونه دریایی	مالیدن مرجان سائیده در آب تاج خروس	دوم سرد و خشک و قابض	
فلوس خیار شنبه	<i>Cassia fistula</i> L.	مغز میوه	مالیدن فلوس سائیده در گلاب	اول گرم و تر و ملین	سرخ و سفید

لازم به ذکر است مرکبات مجرب مورداستفاده در درمان کلی انواع قلاع نیز با ذکر ترکیب، از منابع اصیل در ادامه آورده شده که همگی ترکیب‌های چندتایی از مفردات مورداشاره هستند.

ضمناً درمان‌های خاص انواع قلاع (دموی، صفرای، بلغمی، سوداوی، قلاع عارض در مرض آتشک، و قلاع صبیان) نیز با ذکر ترکیبات از منابع اصلی و حکمای به نام آورده شده و بخش کوتاهی نیز به تعریف، سبب‌شناسی و درمان بثورات دهانی و همچنین آکله دهان اختصاص یافته که موضوع این یادداشت نیست.

References

Aghili MH. [*Makhzan Al-Advieh*]. Corrected by Shams Ardakani MR et al. Tehran: Andisheh Zohoor; 2010. [in Persian]

Akhtari E, Bius S, Sohrabvand F. Infertility in Traditional Iranian Medicine from Hakim AzamKhan's Point of View. *IJOGI*. 2015;18 (148):18-23. [in Persian]

Amin GhR. *Popular Medicinal Plants of Iran*. Tehran: Tehran University of Medical Sciences; 2005. [in Persian]

Azam Khan M. [*Exir-e Azam*]. Corrected by Tafaghod R. Tehran: Alma'ei; 2014. [in Persian]

Heravi Y. [*Riaz Al-Advieh*]. Corrected by Nazari M. Tehran: Alma'ei; 2012. [in Persian]

Kamalinejad M. [*Barg-e Kohan*]. Tehran: Chogan; 2011. [in Persian]

Mozafarian V. *Identification of Medicinal and Aromatic Plants of Iran*. Tehran: Farhang Mo'aser; 2012. [in Persian]

Pars Museum, Shiraz, Iran

WWW.RHM.IR